

Teze

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta
Ústav pro archeologii

Studijní program: Historické vědy
Studijní obor: Archeologie pravěku a středověku

Filip Laval

Archeologie tvrze v českých zemích
K počátkům středověkých opevněných sídel

Archaeology of the fortified manor in the Czech lands
To the beginnings of the medieval fortified residences

vedoucí práce - Prof. PhDr. Jan Klápště Csc.

Obsah práce:

Úvodní poznámky

1. Na okraj studia tvrzí: terminologie - příklady z ciziny - dobová označení a jejich význam
  - 1.1. Úvod
  - 1.2. Pojmy označující menší opevněná sídla a jejich vývoj
  - 1.3. Tři příklady z ciziny: menší opevněná sídla v proměnách svých funkčních a významových souvislostí
  - 1.4. Pojem tvrz a jeho významové pole v českých jazykových dokladech
  - 1.5. Závěrem
2. Otázky poznávání českých tvrzí
  - 2.1. Úvod
  - 2.2. Typologie
  - 2.3. Terminologie a problémy základní charakteristiky
  - 2.4. Sídelní kontext tvrzí a navazující otázky
  - 2.5. Příklad výpovědi písemného pramene
  - 2.6. Pohled archeologie: proměna staršího neopevněného sídla ve tvrz
3. Proměny sídel společenské elity
4. K počátkům sídel mocných
  - 4.1. Úvod
  - 4.2. Ke společenské struktuře: náčrt otázek
  - 4.3. Sakrální stavba a její souvislosti
  - 4.4. Kostel a církev

5. Místo závěru

Literatura a prameny

Resumé

Co lze vlastně připsat k problematice tvrzí po jejich pevném ukotvení ve struktuře české medievistiky druhé poloviny 20. století (např. *Hejna 1961; Reichertová 1955; Nekuda, V. - Unger 1981; Plaček 2001; Svoboda et al. 1998; Unger 1988; 1994*), jež bylo navíc (právě v době, kdy jsem se přihlásil k postgraduálnímu studiu) završeno v podstatě vyčerpávajícím syntetickým zpracováním (*Klápště 2005*), v němž se dostalo patřičného místa i zhodnocení otázky tvrzí a všech jejich základních kontextů? V této situaci bylo od počátku zřejmé, že postgraduální práce, jejímž východiskem byla potřeba navázat na téma diplomové práce (zpracování výzkumu Václava Humla v Čimicích u Prahy: *Laval 2008*), bude poznamenána zvýšenou potřebou hledání nových otázek a možnostmi rozvíjení dosavadního, do určité míry uzavřeného, bádání.

Ke kapitole 1

Slovo tvrz se v České archeologii a historiografii usadilo v úzké významové vazbě na společenskou kategorii nižší šlechty. Srovnáním českého slova tvrz s termíny přiřazenými k obdobným objektům v západoevropských jazycích (např. v angličtině *stronghold, fortress, motte-and-bailey, moated site*, v němčině *Festung*, či snad *Kleinburg*, ve francouzštině narazíme záhy na *la motte, motte féodale* atd.) zjistíme, že žádný z cizích termínů není spjat s určitým sociálním prostředím tak, jako české slovo tvrz s prostředím „nižší šlechty“. Názorný je případ slova *motte*, které přejaly všechny současné terminologie národních jazyků. Vývoj užívání tohoto pojmu zpracoval *M. de Bouard (1967)*, který konstatoval, že se jedná o historický termín (první výskyt zaznamenán k r. 836 v severní Itálii) vyskytující se jak v toponymech, tak při popisu nejrůznějších objektů; jejichž stavebníci pocházeli z různorodého sociálního prostředí. To potvrzují i případy, kdy lze zachytit způsob, jakým se doboví autoři vyrovnávali s opisem významu daného slova, popř. jaké pro něj vyhledávali synonyma (*castrum, munitio, dungio...*).

Vedle terminologických otázek, které lze snad nahradit dobrou vůlí vzájemně se pochopit, je třeba se obrátit k příkladům konkrétních sídel. Přes často zdůrazňovaný význam historických procesů v západoevropském prostředí, zejména francouzském, pro vývoj v dalších částech Evropy, do českého prostředí konkrétní výsledky archeologického bádání pronikají málo. Výběr byl motivován tak, aby ukázal funkční i formální rozmanitost sídel, které obvykle řadíme do jedné kategorie. Příkladem drobné fortifikace sloužící jako opěrný bod na hranici dvou soupeřících územních mocenských celků je Rivray v Dolní Normandii (*Decaëns 1994*). Po opadnutí bezprostředního ohrožení se sídlo stalo centrem drobné domény, pahorek *motte* byl poněkud snížen, příkop zasypán, do bývalého příkopu vložena kaple a na temeni sníženého *motte* vznikl kamenný donjon.

Výzkum v lokalitě Colletiere na břehu jezera Paladru mezi Lyonem a Grenoblem přinesl příklad objektu spojeného s kolonizačním nástupem v dané oblasti (souborná publikace *Colardelle – Verdel 1993*). I když se jeho podoba poněkud odlišuje např. od sídel typu *motte*, asi by jeho interpretace jako sídla „rytířů venkovanů“ vyvolávala snahu zařadit je v českém prostředí rovněž mezi tvrze.

Poslední příklad přináší, na rozdíl od dvou předchozích, ukázkou objektu s relativně dlouhým trváním před vznikem vlastního opevnění. Pod dochovaným pahorkem *motte* Mirville (*Le Maho 1983*) bylo objeveno několik fází existence neopevněného nebo jen lehce ohraženého objektu - dvora. Jeho počátky lze klást snad na přelom 10. a 11. století. Opevněnou podobu sídla typu *motte* přijímá až někdy během prvních desetiletí 12. století.

Rozbor dokladů slova „tvrz“ ve staročeském jazykovém materiálu rozlišil dvě významové skupiny. První význam spočívá v obecném označení pevného, nepřístupného místa, např. v rámci městského opevnění či obléhací zařízení. Druhý význam pak označuje očekávané: vztahuje se k menšímu opevněnému sídlu. Doklady druhé významové skupiny se také vyskytují ve vztahu ke konkrétním lokalitám. Je třeba dodat, že hojnější výskyt druhé skupiny spadá až do poč. 15. století. Naopak obecnější první významovou skupinu lze zachytit o poznání dříve, v průběhu 14. století. Je pravděpodobné, že oba významy existovaly paralelně a že pozorovaný časový rozdíl výskytu obou

skupin je dán pozdějším nástupem češtiny do pramenů úřední povahy. Zejména biblické slovníky ovšem přinášejí svědectví o šíři latinských termínů, které byly překládány zřejmě přeci jen daleko obecněji chápaným českým slovem tvrz, což připomíná mj. i situaci pozorovanou v západní Evropě v případě slova motte.

Připomeňme si, že v českém jazyku funguje výhradní dvojice soukromých opevněných sídel: hrad a tvrz. Tato dvojice rovnou vyvolává představu dvou sociálních kategorií (vyšší a nižší šlechty), přičemž se nenápadně opírá o situaci přenesenou z prostředí stavovského státu pozdního středověku. Zabýváme-li se ovšem 13. stoletím a souvislostmi počátků soukromých opevnění, těžko se můžeme na tuto analogii spolehnout, stejně tak nemůžeme v českém 13. století očekávat existenci dvou uzavřených šlechtických skupin. A stejně tak těžko budeme při obecném srovnání např. rozlohy jednotlivých objektů nacházet argumenty pro vymezení dvou uzavřených sídelních kategorií. To vše je dobré mít na paměti při užívání slova tvrz. I když není nutné, ani snad žádoucí, aby moderní odborné terminologie vycházely z „dobové reality“, které se stejně nemohou přiblížit, v tomto případě bych se vyslovoval pro setrvání na širším, univerzálnějším významu slova tvrz, jaký shledáváme např. v prvních staročeských slovnících. Otevřeme si tím cestu i k dalším historickým úvahám nad počátky šlechty a opevněných sídel. Ty jsou ovlivněny diskusí posledních let. Zatímco dosud (ve hrubé zkratce) platilo, že 13. století přináší počátky šlechty a rovněž tak soukromých opevněných sídel, argumenty předložené ve zmíněné diskusi (*Jan 2006*, 170) znovu celkem jasně ukázaly, že již v raně středověkém období (před 13. stoletím), existovala část společnosti nakládající svobodně se svým pozemkovým majetkem, který držela dědičně. To jsou v zásadě kritéria odpovídající šlechtictví v takové podobě, jak jej mělo zrodit až 13. století, nebo alespoň základní podmínky pro vznik „soukromých sídel“ založených a spočívajících s určitou perspektivou trvalosti na určitém místě. Co z toho plyne pro otázku tvrzí? Příčiny vzniku soukromých opevnění je tedy třeba hledat jinde, než u počátků svobodné dědičné pozemkové držby. Osobně se domnívám, že je potřeba přesunout pozornost od tvrzí (i hradů) jako pouhých indikátorů nástupu šlechty k otázkám po příčinách, které přiměly společenské elity budovat soukromá opevnění. Je otázkou, do jaké míry lze pro české a moravské poměry přijmout tezi G. DUBYHO, že vznik soukromých pevností souvisí s usurpací jurisdikce původně zajišťované státní mocí (např. *Duby 1988*, 28-29). Snad je třeba pomýšlet také na proměny ve strategiích rodového života, důsledné zavedení primogenitury, upozadění role žen, v případě vzniku hradů také na koncentraci pozemkového majetku spojenou se stabilizací rodového sídla atd.

Ke kapitole 2

Množina sídel, která jsou běžně označována za tvrze, představuje při bližším pohledu celkem pestrá sbírka forem, což je ideální prostor k uplatnění touhy po systému. Přes určité náběhy se však tento směr bádání nerozvinul do takové míry, jako např. u „sousední“ kategorie hradů, kde do důsledků uplatňovaná typologie (*Durdík 1995*, 294) jako hlavní poznávací nástroj a klíč k ostatním otázkám v mnohém zablokovala přístup (srov. *Razím 2005*; *Kypta 2008*) k těmto i pro český středověk emblematickým objektům. Mezi příčinami, díky nimž tvrze unikají typologizujícím snahám, lze spatřovat několik prvků, které zároveň představují obecné problémy jejich poznávání: 1. fyzická, stavební podstata tvrzí je obvykle, bez rozvinutí terénního archeologického výzkumu, málo čitelná. 2. terénní archeologický výzkum se dotknul jen drobného zlomku známých lokalit. 3. Možnost poznání historického pozadí v písemných pramenech je ještě o poznání slabší než u hradních lokalit. 4. Konečně vzhledem k již řečenému nízkému stavu poznání většiny objektů i k předpokladu, že tvrze pořizovali méně ekonomicky zdatní stavebníci, je prostě nemožná představa, že by bylo možno vydělit přesně charakterizovatelné stavební typy, které by fungovaly jako klíč k řešení otázek chronologických či otázek po sociálním zařazení stavebníka atd. (stále je ovšem řeč o rané fázi užívání tvrzí, tj. 2. pol. 13. - 14. stol.). Při práci s konkrétními objekty, ať už pojednanými terénním archeologickým výzkumem, geodetickým měřením, stavebně historickým průzkumem nebo s takovými, které jsou prostě jenom známy např. v podobě terénního

reliktu tvořícího součást zaniklého sídelního areálu, nejsme obvykle s to rozhodnout, zda daný objekt je výsledkem detailně provedeného záměru, pozůstatkem nedokončené stavby či improvizací závislou na lokálních geomorfologických podmínkách.

Co se týče podoby tvrzí (a chceme-li hrádků), nevybočují české příklady z evropských souvislostí. Tam, kde to bylo možno, využilo sídlo vhodný krajinný útvar, který bylo snadné přetnout příkopem. Tam, kde se exponované místo nenašlo, mohla se uplatnit motte. Všechny myslitelné kombinace bychom v české krajině dohledali. Zda byl uměle navršený pahorek kruhový, oválný, obdélný či jiný nepovažuji za důležité, přesněji řečeno za současného stavu poznání si nedovedu představit, jak by bylo možno odhalit případný smysl a význam volby konkrétního stavebního řešení. Podstatnější otázku představuje to, zda opevněný objekt existoval a fungoval sám o sobě, nebo byl prostorově a funkčně spojen s hospodářským dvorem. Tak jsou interpretovány situace opět známé v širokém evropském kontextu, kdy na vlastní opevnění tvrze navazuje lehčeji nebo vůbec neopevněný areál. Existence či absence těchto „basse cours“ vtahuje do diskuse dílčí otázku po vlastním hospodářském provozu osob, které užívaly opevněnou tvrz.

Areály přiléhající k opevněnému jádru mohly ukrývat také obytnou jednotku. Vlastní tvrz - věžovitá stavba stojící např. na umělém pahorku pak představovala spíše refugium a statutární symbol, než trvalé obydlí. Tím byl často právě poplužní dvůr. Jak naznačují písemné zmínky, nelze ani poplužní či rezidenční dvůr považovat za jednotnou kategorii, která se od tvrzí odlišovala absencí fortifikačních prvků. Dvory často obsahovaly např. věžovité stavby (*Chotěbor - Smetánka 1985*), které se vymykaly z běžné zástavby poddanských usedlostí. Aktuální stavebně historické průzkumy (*Rykl 2008*), které nebývalým způsobem prohloubily znalosti o funkční způsobilosti tvrzí, ukazují, že dochované kamenné věže skutečně sloužily zhusta k obývání, byly vybaveny náležitostmi jako je otopné zařízení či prevét a dispozičně odpovídaly nárokům na pobývání i reprezentaci rodiny určitého postavení. Lze však tyto kamenné věžové stavby srovnávat s hypotetickou podobou konstrukcí, jež stávaly na povrchovém průzkumem registrovaných pahorcích typu motte s často miniaturní vrcholovou plochou?

Za nadějně směry, kterými se bádání dosud vydávalo, lze považovat např. systematické studium polohy opevněných sídel v rámci vesnického urbanismu. Shora jsem uvedl, že stav poznání vede k potřebě hledání nových otázek. Proto pro potřeby tohoto výtahu vybírám z práce následující pasáž.

Informace, které skýtají vyhraněné případy opevněných sídel svázaných s hospodářským dvorem a pojatých jako celek do jednotného urbanismu nově lokovaných vsí, na něž upozornil *T. Klír (2008)*, lze vykládat asi tak, že zde uživatel tvrze nebyl vrchností, ale reprezentoval ve vsi vyšší autoritu (*Klír 2008*, 147). V případě zaniklé středověké vesnice Kří a dalších vsí, které vznikly v souvislosti s kolonizací kdysi královského hvozdu v okolí knížecího dvora v Sadské, je zvažována role měšťanů z blízkého Nymburka, jako těch, kteří mohli spočívat na hypotetickém prostředním stupni mezi vrchností, v tomto případě pány hradu v blízkých Poděbradech, a poddanými. Přiblížit dále skutečné postavení držitelů či uživatelů tvrze a přilehlého dvora na zaniklé vsi Kří je ovšem nanejvýš obtížné. Na jednu stranu lze na základě jednotného rozměření dvorových parcel, do kterého se plně včleňuje i tvrziště s přilehlým dvorem předpokládat, jak již bylo uvedeno, že držitel tvrze nebyl ve vrchnostenském postavení vůči ostatním obyvatelům vsi, na druhou stranu pře či nárok osoby, jež se predikátem hlásí do Kří (r. 1392, tedy ca 40 let po lokaci) jsou zaznamenány u zemského soudu, což ji řadí k zemské šlechtické obci.

Rozvíjí se tak vějíř otázek. Jak si vůbec lze představovat postavení dotyčného člověka jménem *Stephanus de Lhoti nakrzich nomine*, kterého ztotožňujeme s držitelem motte na zaniklé vsi Kří a který mohl vystupovat u zemského soudu? Mohl zde figurovat díky držbě Kří? Tomu by zřejmě odporoval předpokládaný závislý vztah k pánům poděbradského hradu, kteří zase tento hrad s příslušenstvím drželi jako léno od krále. Anebo se rod tohoto *Stephana* dostal k držbě nějakého alodního majetku poté, co těžil ze své přítomnosti na Kří? Byl snad *Stephanus* původně měšťanem blízkého královského města Nymburku? Jak vypadala uživatelská práva nových pánů z Poděbrad k jimi založeným vsím? Jednalo se o úplnou vrchnost disponující veškerou jurisdikcí? Jednalo se v případě nově vysazených vsí o pokus vytvořit si v rámci lenní držby (hradu Poděbrad a k němu

příslušných vsí) vlastní majetkové zázemí, k němuž by se nevztahovala už ani hypoteticky královská pravomoc? Jaké výhody by iniciátorům lokačního podniku přineslo zapojení Nymburských měšťanů? Lze o nich uvažovat jako o nejbližším možném zdroji potřebné finanční hotovosti? Jestli ano, jakým způsobem byl tento vklad vyvážen? Je snad v případném uplatnění měšťanů ukryta ještě právní rovina celého problému? Mohla být eventuelním měšťanům coby lokátorům přenechána část jurisdikce v nově založených vsích? Stali se snad měšťané nositeli městského práva pro celou novou ves? Zafungovalo by takové řešení jako faktické vynětí nově osedlých vesničanů z pravomoci provinciálního, vilikova soudu, kam by územně spadali?

Pro ilustraci lze uvést jeden příklad psaného dokumentu, který zřejmě přispívá výjimečně výmluvně k hledání odpovědi na vyřčené otázky. Brněnský měšťan Ditlin Mořicův zakoupil někdy před rokem 1342 ves Vlasatice ležící jihovýchodně od Znojma (*Jan 2000*, 62). Markrabě moravský Karel, budoucí Karel IV., se Ditlinovi odměnil (*CDM VII*, Nr. 398) za věrné služby tak, že vyňal jeho vesnici z veškeré pravomoci znojemského zeměpanského soudu a jeho úředníků. Současně markrabě povolil měšťanu Ditlinovi vztyčit šibenici a pranýř. To nás upozorňuje, že Ditlin obdržel výkon jurisdikce, včetně hrdelního práva, a k tomu zároveň povolení opevnit svůj dvůr.

K příkladu vsi Vlasatice lze přidat např. listinu Jana Lucemburského z 10. dubna 1336, vydanou pro opata kláštera v Louce a jeho poddané, kteří mají být nadále souzeni přímo opatem a jeho soudem, a to *iure civili* (*Jan 2000*, 60). L. Jan přesvědčivě ztotožnil „civilní právo“ s právem městským. Důležité je v této souvislosti i zjištění v případě listiny podobného smyslu, v níž markrabě Karel r. 1342 upomíná komorníka brněnské cúdy Erharda z Kunštátu, že opat kláštera v Louce je se svým konventem a poddanými vyňat z *jurisdictione czude*, a odvolává se přitom na své vlastní privilegium a také na výsady předchozích králů (*Jan 2000*, 61; *CDM VII*, Nr. 403). Nasnadě je myšlenka, že několikrát zmíněný brněnský měšťan Ditlin ve své vsi Vlasatice též soudil podle městského práva. Další indicii může představovat zápis z r. 1489 ke dvoru Kladrubského kláštera v Honezovicích, který hovoří o *Dvuor poplužní, jenž slove náprava, ... s tvrzí, s dědinami* (*Charvátová 1987*, 289; *AČ VIII*, 505-506). Podíváme-li se na další příklady písemných zmínek o klášterních dvorech, mnohokrát narazíme na formulace jako např. *curia cum munitione* (*Charvátová 1987*, 289; ves Ruzyně benediktinského kláštera Břevnov, r. 1406; *DRC*, 159), *propugnacula in medio curiae* (*Charvátová 1987*, 289; ves Mířešice benediktinského kláštera Břevnov, 1296-1306; *RBM II*, Nr. 2752, 1203), *due arature cum curia et fossato circum propugnaculum* (*Charvátová 1987*, 290; ves Chýně premonstrátského kláštera Strahov, r. 1410; *DRC*, 236), *una curia cum propugnaculo et ... fossato circum propugnaculum* (*Charvátová 1987*, 290; ves Tryskovice premonstrátského kláštera Strahov, r. 1410; *DRC*, 287).

Přidáme-li k těmto dokladům povrchově dokumentované reliky klášterních dvorů (*Anderle - Rožmberský - Švábek 1993*) anebo odkrytý objekt u Jenišova Újezdu, který byl identifikován jako dvůr kláštera v Oseku, získáváme zřetelné obrysy části zkoumané skupiny sídel. Výše zmíněný doklad o tom, že soudní pravomoc nad klášterními lidmi obdržel opat, který měl soudit na základě městského práva, nás přivádí oklikou zpět k shora vedeným úvahám o důvodech existence motte na zaniklé vsi Kří na Nymbursku a k dohadům nad účastí Nymburských měšťanů na kolonizačním podniku. Praktický význam opevnění tvrzí, na kterých se usadil vykonavatel jurisdikce, si lze do určité míry představit. Uvědomíme-li si, že vykonavatel místní jurisdikce se řídil podle městského práva, pak snad můžeme uvažovat i tím směrem, že příkop tvrže je vlastně miniaturou městského opevnění, které rovněž není jen fyzickou překážkou, ale též vymezením platnosti určitého právního řádu. Zaměříme-li se na vlastní stavební podobu tvrzí, které bývají rekonstruovány jako věžovité stavby se zahlubným nebo polozahlubným nejnižším podlažím, nemůžeme se vyhnout ani pomyslnému provázku (*Kaspar 2008*). Měšťanská či „městskoprávní“ stopa v interpretaci tvrzí nemůže zůstat osamocená. Může však posloužit jako alespoň trochu konkretizovaný příklad hledané situace, v níž pravidelně přichází ke slovu formálně vyhraněný stavební a fortifikační výraz. Je to jedno z možných řešení otázky po konkrétním významu sídelní formy, za kterou obecně tušíme potřebu vymezení stavebního statutu, projevení sociální odlišnosti a napodobení vzorů, které tyto

kulturně antropologické kategorie naplňují.

Ke kapitole 3.

Shora zmíněný výzkum v Čimicích u Prahy přitahuje pozornost k problému případné návaznosti opevněných sídel - tvrzí na starší situace určované ještě jako raně středověké nebo alespoň pozdně raně středověké. Pokusil jsem se danou otázku přiblížit na dostupných příkladech. Těmi jsou z českého prostředí Bedřichův Světec (*Klápště 1994*, 31-38), Čimice (*Laval 2008*) a s určitou výhradou Jenišův Újezd - Hrnčiče (*Meduna 2006*). Z evropských výzkumů sem patří (mezi jinými) v první řadě proslulý Husterknupp (*Herrnbrodt 1958*), dále Haus Meer (*Janssen - Janssen 1999*) a z Francie Mirville (*Le Maho 1983*). Krátký přehled několika příkladů vykazuje v souhrnném pohledu stejné vývojové schéma. Slabě opevněná, popř. jen prostorově vymezená sídla se v průběhu svého vývoje proměnila v (z dnešního pohledu) zřetelně vyjádřené fortifikace. Na prvním místě z řady celkových pozorování figuruje vyhraněná kontinuita místa, projevující se v průběhu života sídla nikoli rámcovým pohybem jednotlivých fází v určitém okruhu, ale zcela přesným dodržováním prvně zvoleného staveniště. To se týká i okamžiku, kdy docházelo v jednotlivých případech ke zmíněné zásadní přestavbě do podoby opevněného sídla. Nepochybně náročné stavební počiny, v některých z uvedených případů vyjádřené nasypáním motte přímo na dosavadní plochu nesoucí obytné i hospodářské budovy, podtrhují kontinuitu místa. Musely však zároveň znamenat - pravděpodobně krátký - přerыв funkční existence sídla, snadno ovšem nahraditelnou nějakým provizoriem. Tam, kde vzniklo motte, není o takovém postupu asi pochyb. Názorně jej předvádí velmi dobře dochovaný dům 3 na Husterknupp, který byl doslova pohřben násypem motte (Hochmotte). Pozoruhodná je v tomto ohledu situace dvou českých lokalit: Bedřichova Světce i Čimic. Ani v jednom z těchto dvou případů nedošlo sice k navržení podstatné hmoty tělesa motte - v případě Čimic lze uvažovat alespoň o jakési sanační vrstvě, planýrce atd. - přesto byly v obou lokalitách v okamžiku přestavby do opevněné podoby destruovány stavby, jejichž reliktů archeologie hodnotí jako nejkvalitnější. V obou případech byly tyto stavby nejprve zbořeny a následně část z jejich půdorysu odkrojil nově hloubený příkop. Alespoň z dnešního pohledu přitom není po ruce jednoznačný důvod, proč nebyly příkopy v uvedených lokalitách vedeny tak, aby bylo možno zřejmě do té doby ústřední budovy zachovat pro další (opevněnou) fázi života sídla. Úvahy o důvodech zřejmě (z dnešního pohledu) radikálních proměn podoby zmiňovaných sídel by měly vést snad k výkladu ve smyslu pojištění sociálního statusu, zajištění potřebné reprezentace, zřetelného odlišení od ostatního venkovského osídlení nebo ještě k napodobení hradních vzorů, jež s sebou nesly i sociální indikaci.

Ke kapitole 4.

Závěr této kapitoly považuji za hlavní přínos celé práce. Výchozím bodem je několikrát v dosavadním textu (vlastní práce) zdůrazněná potřeba zkoumat zejména počátky tvrzí, jejich vývojové souvislosti a genetické vazby.

Druhým východiskem je v zásadě vyznění předchozí kapitoly: možná kontinuita alespoň některých sídel - tvrzí z tzv. raného středověku. Historický, sociálně historický kontext dotyčného období je nastíněn v sondě do struktury raně středověké společnosti, jejímž závěrem je pozorování dvojího charakteru vlastnictví. Vedle patrně nevelkých (oproti situaci v mladším středověku) a rozptýlených majetků, které lze označit za soukromé (stávají se předmětem odkazů církevním institucím, majetkovými základnami církevních fundací z řad velmožské vrstvy atd.) a jejichž původ je zčásti jistě knížecí výsluhou a zčásti snad výsledkem rozpadu starých klanových uskupení existují zřejmě rozsahem neznámá, z písemných pramenů unikající „klanová“ území. A právě jakýsi klanový princip majetkové držby je v pozadí druhého druhu vlastnictví, z něhož vychází moc a autorita jednotlivých klanů a jejich reprezentantů. V tom případě je třeba počítat v zásadě s principem sdíleného či nedílného vlastnictví (viz hojně případy napadání odkazů církevním institucím z řad „příbuzných“ zůstavitelů). Právě emancipace z tohoto klanového principu, ať už

následkem rozpadu klanů či majetkovým etablováním jednotlivců na základě vyslouženého (nebo třeba kolonizovaného?) majetku, je předpokladem pro vznik trvalých „rodových“ sídel, a to dle písemných pramenů hluboko ve 12. století.

Za reprezentanty raných sídel společenské elity bývá považován románský, tzv. vlastnický, obvykle tribunový kostel. S touto obecnou představou jsem podniknul pokus o srovnávací sondu s cílem dobrat se vlastních významů církevní stavby v rámci šlechtických/velmožských sídel a významu sakrálního momentu pro formování elitního dědičného sociálního statutu obecně. Vyčerpávající práci tohoto smyslu podal před časem *G. Streich (1984)*. Kostel, kaple je nerozlučným průvodcem společensky vyhraněných sídel po celý středověk i novověk. Význam spočívá zejm. v sepulkrální rovině (hrob předků, rodová tradice) a takovou mohou zprostředkovat nejen „pouhé“ kostely či hradní kaple, ale i rodová klášterní založení, kapituly atd. Takové instituce se mohou stát i sakrálními ohnisky, na nichž se spolupodílejí rody závislé na zakladatelském rodu. Ke slovu tak přichází i nesmírně košatý svět umělecké reprezentace a další aspekty, které jsem nemohl v této práci dále sledovat.

Kam až oko archeologie a příbuzných oborů dohlédne, v prostoru i čase, v širokém evropském měřítku, v tzv. raném i vrcholném středověku, stejně tak i v novověku spojují sídla společenských elit (obecně řečeno) v sobě prvek reprezentace, sakrální - přesněji snad sepulkrální - význam coby místa spojená s hroby nebo paměti předků a jistě též praktickou funkci vyhrazeného prostoru nabývacího, podle soudobých poměrů, různých podob poskytujících útočiště osobám k ochraně životů, případně movitého majetku. Tyto tři principy se odbývají pravidelně mezi dvojicí sakrální a profánní stavby, jež tvoří jakýsi zárodek všech kategorií sídel různých vrstev společenských elit. Chceme-li nalézt počátky sídelního projevu těchto vrstev i v českém prostředí (prostoru), hledejme právě taková funkční spojení. Jak bylo řečeno, nejviditelnější památkou z „kritického“ období je právě románský kostel. Pozoruhodné, jakoby nepatřičné slovo, pro sakrální stavbu bylo východiskem k dalšímu rozboru.

Etymologie kostela v českém jazyce (a v polštině, slovenštině - kostel) se odvozuje od latinského *castellum*. To se vykládá jako přenos označení raně středověkých *castrum* či *castellum* na nejvýznamnější a také patrně nejvýstavnější budovu stojící uvnitř opevnění. Taková představa je však zřejmě neplatná, protože pro raně středověké opevněné polohy ve staré slovanské řeči existoval společný termín - grad (hrad). Proto se následující srovnávací studium věnuje významu *castellum* v prostoru na západ od českých hranic, odkud nejspíše slovo latinského původu bylo přejato do středoevropských jazyků. Výsledkem je celkem jednoznačné konstatování, že *castellum* označuje buď stavební komplex, který jmenujeme hradem (ve smyslu vrcholně středověkém), nebo lze na základě ojedinělé zmínky pro klášter Lorsch a s ohledem na věžovité pevnostní stavby - švédské kastaly, uvažovat, že pojem byl rovněž používán pro označení samostatné věžové stavby. Dále se práce ubírá k popisu základního uspořádání hradních lokalit v západoevropském prostředí a všimá si, že zejm. v raném období (10.-12. století) vykazuje pravidelnou sestavu věže a hradní kaple, které stávají často v blízkém sousedství, někdy dokonce splývají v jeden celek. Pozoruhodné je, že i švédské kastaly se často vyskytují poblíž kostelů.

Výsledky sondáže struktury raně středověké společnosti, studium souvislostí významů církevních staveb - např. vlastnických kostelů a celkový pohled na základní stavební uspořádání dochovaných hradních zřícenin (v prostředí západně od českého území a v období 10.-12. stol.) včetně výpovědi vybraných archeologických lokalit ukazují jedním směrem: na románské kostely. Tyto stavby v českých zemích (a zřejmě ve východní střední Evropě obecně) v jejich charakteristické podobě obdélné lodi s více méně mohutnou západní věží představují jakousi redukci hradního modelu známého ze západního prostředí. O vazbě raně středověkých kostelů k sídlům rané české elity - dvorcům (*curia*) - se v minulosti často uvažovalo a určité důkazy v tom směru přinesly výjimečně i archeologické výzkumy (Bedřichův Světec, Vroutek u Podbořan (*Hejna 1976; Klápště 1994, 145-147; Klápště 2005, 107-111*)). Závěr práce však celý problém staví do nového světla a do určité míry jej lze chápat jako kompromisní řešení určité kontradikce dvou

názorů na podoby sídel české společenské elity v raném středověku, tj. v období před 13. stoletím. Jeden názorový směr odmítá existenci hradů srovnatelných se západním prostředím v daném období s odkazem na rozhodující kulturní a historickou odlišnost českých zemí od pokročilých západních oblastí, jež byla prolomena až ve středověké transformaci 13. století. Druhý názor naopak poukazuje na relativně hojné kontakty českých zemí s cizinou, odmítá představu nepřekonatelné kulturní uzavřenosti (zaostalosti), resp. nevidí důvod, proč by minimálně knížecí prostředí 12. století nebylo schopno reagovat na aktuální umělecký a architektonický vývoj v nedalekém zahraničí. Absenci stavebních památek - hradů z období před ca pol. 13. století vykládá jejich kompletním zánikem, převrstvením v mladším vývoji lokalit, popř. stavem výzkumu. Výsledek předkládané práce tyto dva pohledy spojuje. K recepci modelů známých z hradní architektury západního prostředí došlo, a to i mimo knížecí okruh, ale výsledkem adaptace na lokální podmínky dané ekonomickými možnostmi, strukturou společnosti a celkovým kulturním prostředím země ve 12. století byla stavební forma, kterou dnes známe výhradně jako sakrální stavbu, ale ve své době plnila, jak už název - *kostel/castellum* - napovídá, alespoň některé funkce odpovídající zhruba soudobým západním hradům. Je pravděpodobné, že základním prvkem pro tuto klasifikaci byla kostelní věž, která v českém prostředí poměrně často nese znaky známé z hradních věží, např. vyvýšené vstupy.

Dovětek poskytuje lexikální stránka problému, která snad určitým způsobem přispívá i k osvětlení situace okolo vztahu tzv. vlastnických a farních kostelů/církví. Už J. Kalousek poukázal, jak jsme viděli, na ekvivalenci označení (*ecclesia*) *catholica* - *e. lignea* - církev (Kalousek 1878). Stejně svědectví podává také Klaretův Glosář (*Flajšhans 1926*, kap. VII, řádek 2328 a 2329), u nějž *ecclesia* kostel, *catholica* czierkev. Jan Hus se otázky dotkl, a to zcela jednoznačně: „Protož věž, že prvý Čech, který jest najprvé vyložil to slovo řecké: *ecclesia*, zle jest rozuměl tomu slovu; protož zavedl jest hlupé tiem slovem: kostel neb cierkev, že mnějí by choť pána Jezu Krista byl kostel kamenem, a cierkev dřevem ustavený. Ale by byl to slovo: *ecclesia*, takto vyložil, že *eklesia* jest zbor, byli by ne tak zablúdili“ (*Erben I*, 24). Podstatný je pro vysvětlení těchto překladových obtíží pojem *catholica*. Ten patrně je třeba vykládat jako výraz pro označení kostela - sakrální stavby obecné, tedy farní - církve. A to v protikladu k sakrální stavbě „soukromé“, tedy kostelu při/v sídle vlastníkově. V tomto pohledu je vysvětlitelné časté provedení mladšího farního kostela - církve coby dřevěné (novo)stavby, tak časté, že vplynulo už podle pozdních středověkých pramenů do rovnítka mezi *catholica* = *lignea*: nejednalo se už o stavbu, která by sloužila k vlastníkově prezentaci, nebyla součástí jeho sídla, neplnila předpokládané útočištné funkce, neměla věž. Relativně pozdní, do kolonizačního období a oblastí Čech a Moravy datovatelné výskyty souvisejících toponym, odpovídají takovému výkladu. Jedná se vlastně o v pořadí druhou vrstvu dřevěných kostelů. Ta nesouvisí časově a významově s první vrstvou - počátečními dřevěnými fázemi, pozdějších kamenných románských kostelů.

V kap. VII na ř. 2085 Klaretova Glosáře se čte: *castellum twrze*. Tím se práce o tvrzcích vrací na začátek a ospravedlňuje kapitoly, v nichž vlastní tvrze opustila a věnovala se kostelům. A také se snad jedná o indicii, že možná stojíme stále před jedním víceméně souvislým světem. Kamenné tvrze (zřejmě i jejich dřevohlinité analogie) jsou snad příbuznými německých *steinwerků*, ty zas bývají vývojově spojovány s věžemi románského výrazu v severoněmeckých městech a významově sousedí s tzv. *kemenate*, jež jsou zde zmíněny pro jejich nápadnou podobnost se západními stavbami při kostelích, jejichž období jsou ve svém principu, někdy i stavebním provedení věže kostelů v českých zemích (v Polsku, na Slovensku, v Uhrách, Dolním Rakousku). Snad v tomto světě nejsou ani pražské románské domy úplnými cizinci. Díky Klaretovu bezděčnému svědectví *ecclesia* = kostel, *castellum* = tvrze a s tím, co jsem se pokusil předložit v této kapitole o podstatě věže kostela jako obrazu profánní součásti sídla, lze kruh úvahy uzavřít: také tvrz v českých zemích, vrcholně středověké menší opevněné sídlo charakteristické dominantní věžovou stavbou, jež spojuje obecná historie s nižší šlechtou, je geneticky spjata s tímto okruhem zdánlivě nespojitých druhů a typů památek. Je jeho pozdní odnoží a základem dalšího vývoje. Jako menší a

slabší sídlo užívané držitelem sociálně nižšího postavení byla tvrz jedním ze dvou hlavních nástupců *castellum* - kostela, jenž jí kdysi zabral její pravé jméno - „malý hrad“.

Literatura a prameny

- Anderle, J. - Rožmberský, P. - Švábek, V. 1993:* Výsledky povrchového průzkumu cisterciáckých dvorů na Plzeňsku - Ergebnisse der Oberflächenerkundung von Zisterzienshöfen in der Gegend Plzeň. *Castellologica bohemica* 3, 1993.
- de Bouard, M. 1967:* Quelques données françaises et normandes concernant le problème de l'origine des mottes. In: *Château Gaillard II*, Köln - Graz, 19–26.
- Colardelle, M. – Verdel, E. 1993:* Les Habitats du lac de Paladru (Isère) dans leur environnement. La formation d'un terroir au XIe siècle. *Documents d'archéologie Française* vol. 40.
- Decaëns, J. 1994:* De la motte de conquête (XI s.) à la seigneurie châteleine (XII s.). l'exemple de Rivray à Condé-sur-Huisne (Orne). In : *Château Gaillard XVI*, Turnhout, 109–117.
- Duby, G. 1988:* La société chevaleresque. *Homme et structure du Moyen Age I*. Paris.
- Durdík, T. 1995:* Encyklopedie českých hradů. Praha.
- Erben I:* *Mistra Jana Husi sebrané spisy české. Díl I. Z nejstarších známých pramenů k vydání upravil Karel Jaromír Erben*, v Praze 1865.
- Flajšhans, V. 1926:* Klaret a jeho družina. sv. I. Praha.
- Hejna, A. 1961:* České tvrze. Praha.
- Hejna, A. 1976:* Venkovská opevněná sídla 10.-13. stol. v Čechách. *Problematika studia a výsledky dosavadního výzkumu. Archeologické rozhledy* 28, 279-290.
- Hernnbrod, A. 1958:* *Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters.* Köln - Graz: Böhlau Verlag.
- Charvátová, K. 1987:* Hospodářské dvory klášterů ve světle písemných pramenů – *Wirtschaftshöfe der Klöster im Lichte der Schriftquellen. Archaeologia historica* 12, 287-299.
- Chotěbor, P. - Smetánka, Z. 1985:* Panské dvory na české středověké vesnici - *Herrenhöfe im mittelalterlichen Dorf Böhmens. 13.-16. Jahrhundert. Archaeologia historica* 10, 47-57.
- Jan, L. 2000:* *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy.* Brno.
- Janssen, W. - Janssen, B. 1999:* *Die frühmittelalterliche Niederungsburg bei Haus Meer, Kreis Neuss. Rheinische Ausgrabungen Band 46.* Köln.
- Kalousek, J. 1878:* *Kostel kamenný a církev dřevěná. Památky archaeologické a místopisné, dílu X. ročník 3.,* 599-601.
- Kaspar, F. 2008:* *Steinwerke in Nordwestdeutschland. Kritische Anmerkungen zum Stand der Erforschung, zu Quellen und Methoden der Auswertung.* In: M. J. Hurst - B. Switala - B. Zehm Hrsg., *Steinwerke - ein Bautyp des Mittelalters?, Vorträge des Kolloquiums Steinwerke vom 2. bis 4. März 2006 in Osnabrück, Schriften zur Archäologie des Osnabrücker Landes Band VI, Bramsche,* 21-48.
- Klápště, J. 1994:* *Paměť krajiny středověkého Mostecka.* Most.
- Klápště, J. 2005:* *Proměna českých zemí ve středověku.* Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Klír, T. 2008:* *Osídlení zemědělsky marginálních půd v mladším středověku a raném novověku. Dissertationes archaeologicae brunenses/pragensesque* 5. Praha.
- Kypta, J. 2008:* *O metodě typologického výzkumu hradů (na příkladu tzv. hradů přechodného typu) – Zur Methode der typologischen Burgenforschung (am Beispiel der sog. Burgen des Übergangstyps).* *Archeologické rozhledy* 60, 565-610.
- Laval, F. 2008:* *O středověké tvrzi v Čimicích a o tom, co jí předcházelo. Příklad vývoje sídelního areálu v pražském zázemí - The medieval fortified manor at Čimice and earlier structures on its site.*

- Example of development of a settlement area in hinterland of Prague. *Studia Mediaevalia Pragensia* 8, 45-104.
- Le Maho, J. 1983: Genèse d'une fortification seigneuriale. Les fouilles de la motte de Mirville (XI. – XII. siècles). In : Château Gaillard XI, Turnhout, 183–191.*
- Meduna, P. 2006: Hrnčíře, zaniklý dvůr oseckého kláštera. Castellologica bohémica 10, 245-256.*
- Nekuda, V. - Unger, J. 1981: Hrádky a tvrže na Moravě. Brno.*
- Plaček, M. 2001: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí. Praha.*
- Reichertová, K. 1955: Stavební podoba jihočeské středověké tvrže. Zprávy památkové péče 15, 174-183.*
- Rykl, M. 2008: Obytná část dispozice středověké tvrže. Sborník 6, 33-68.*
- Streich, G. 1984: Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters: Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfalzen, Burgen und Herrnsitzen. Vorträge und Forschungen. Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte, Sonderband 29. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.*
- Svoboda, L. et al. 1998: Encyklopedie českých tvrzí I-III. Praha.*
- Unger, J. 1988: Počátky středověkých opevněných sídel typu „motte“ na jihovýchodní Moravě. In: V. Frolec et al. eds., Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, Brno, 207-221.*
- Unger, J. 1994: Koválov. Šlechtické sídlo z 13. stol. na jižní Moravě. Brno.*